

ВИРОБИ САНТЕХНІЧНОГО ФАРФОРУ-ФАЯНСУ УКРАЇНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст. У СВІТЛІ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ДИЗАЙНУ ГІГІЄНІЧНОЇ КЕРАМІКИ ТА ЇЇ ТИПОЛОГІЇ

Постановка проблеми. Написаної історії власної санкераміки, санфаянсу, санфарфору ми не маємо. В жодному виші дисципліна не викладається, оскільки немає методичних посібників, підручників і зведеної історії підприємств з асортиментом випуску, не розроблена типологія форм і стилістика виробів. Користуючись даними фарфоро-фаянсових виробництв, матеріалами архівів і новітніх українських музеїв, спробуємо пролити світло на цю проблему.

Аналіз останніх досліджень. Матеріал був зроблений переважно за неопублікованими матеріалами архівів і приватних збірок, спеціальних досліджень з цієї теми немає, як і фахових розвідок з історії дизайну технічної порцеляни України.

Невирішена частина загальної проблеми — відсутність систематизації даних відносно вітчизняних виробництв санітарно-гігієнічної кераміки. Тема опинилась на периферії досліджень архітекторів-дизайнерів, істориків, мистецтвознавців, інженерів.

Мета дослідження систематизувати і проаналізувати відомі факти і твори санфаянсу, санфарфору, зацікавити цією проблемою науковців різних рівнів.

З античних часів омовіння стають не лише ритуалом і засобом гігієни, утворюється інститут лазні, яка стала невід'ємним супутником життя стародавніх римлян і місцем вирішення важливих соціально-політичних питань. Банно-вбиральні комплекси Стародавнього Риму, який вибудував ідеальну систему водовідведення, стали спадком культури Середньовічної Італії. Форми ванн під фонтанами ХVІ ст. Вілли д'Есте в Тіволі під Римом наслідують античні ємності для купання. Перші змішувачі заміняли збігаючі з фонтану у стіні струмені води, які падали у чашу ванни. Подібний тип сантехніки проіснував до початку ХІХ ст. в Європі, а в Росії до другої чверті ХІХ ст. (втілені проекти архітектора О. П. Брюллова, типу ванної у «мавритансько-

му стилі» у Зимовому палаці, 1838–1839 рр., розтиражованих аква-релями Е. Гау 1870 р., нині збірка Ермітажу [8]).

В середині ХІХ ст. комплект ванни складався з ванної ємності-чаші, на зразок сучасних, і скульптурного керамічного фонтану-пристінку, з якого стікала каскадом, як пізніше буде у змішувачах, вода. Скульптурна група «змішувача»-фонтану, разом з ванною чашею складала єдиний продуманий конструктивно-мистецький ансамбль і являла собою малу архітектурну форму, вінчали яку образи Нептуна, русалок, дельфінів. Фундаментальне дослідження цього питання ще не розроблене.

З Росії в середині ХІХ ст. постачалися ансамблі ванно-вбиральних кімнат фірми братів Млинарських (Москва). Декор цих виробів був єдиним для підлогової плитки, ванни, умивального столу, біде, унітаза з бачком, (копія реклами останньої чверті ХІХ ст. є експонатом музею унітазів, Київ). У третій чверті ХІХ ст. активно постачалися так звані Мальцовські ванни на лапах (експонат музею кераміки і сантехніки Компанії «Техногрес», Харків). Можна припустити, що крупноформатні, технологічно складні, з гнутими поверхнями, нестандартні санкерамічні форми, що спочатку дослідним шляхом виготовлялись способом ручного формування, і тільки у другій половині ХІХ ст. способом лиття, були різновидами банно-вбиральних гігієнічних виробів, зразками яких, з трансформованим дизайном, але досить усталеною, вже традиційною, формою, ми користуємося до сьогодні.

Крім надкоштовних фаянсових гігієнічних виробів для садиб найбагатших людей, наприкінці ХІХ ст. входять у вжиток сантехкерамічні труби (фірма Д. Гуревича, Харків з філією у Луганську) і на початку ХХ ст. фаянсові умивальні столи для докторських кабінетів і лабораторій та кухонні, буфетні мийки (Товариства В. Пономарьова і Г. Рижова в Харкові), запроєктовані у вигляді піаніно або такі, що вмонтовувалися у меблі. Вартість такої одиниці товару становила від 95 до 125 карб. на 1913-й рік (для порівняння корова коштувала 3 карб.).

Споживання санфаянсу-фарфору і керамічної сантехнічної продукції є недостатньо вивченою темою, однак відомо, що на межі ХІХ–ХХ ст. це були предмети розкошу. Досить дорогі вироби користувалися попитом, а їх дизайн, у тому числі умивальників, пісуарів і клозетів, партії яких випускалися українськими підприємствами в Полонному, а з 1910 р. й у Славуті (нині обидва Хмельницької області) розроблявся художньо, часто з використанням розпису фар-

бами і золотом. Зокрема, сантехнічні дива на зразок фірми «Унітас» ставили на високий подіум, вже існували три типи конструкції переливів, рекомендовані для облаштування помешкань.

Умивальні чаші відомі в українській тонкій кераміці з початку XIX ст., коли, разом з мильницями, корзинами для щіток і глеками для води складала «умивальний» комплект корабельного асортименту Києво-Межигірської фаянсової фабрики. Замовлення виробництво отримало 1810 р. від Головного управління Чорноморського флоту і портів [23]. Можливо подібна, більш світська, продукція постачалася й у казенні пансіони шляхетних панянок і кадетські корпуси, що значилися серед постійних замовників підприємства. Далі асортимент Києво-Межигірської фаянсової фабрики складала туалетні прибори і вази для ватерклозетів. Типологія і стилістичні особливості цієї групи потребують комплексного вивчення¹.

З середини XIX ст. палацові умивальні столи, вірогідно рокайлевих форм, розпочали виготовлювати на Волокитинському фарфоровому заводі. Із закатом означених двох мануфактур-гігантів у третій чверті XIX ст., монополю розвиває цей бізнес в останній чверті століття завод Р. Шапіро — А. Зусмана. Спочатку санітарний фаянс виробляли на окремо збудованому Городницькому заводі, що зрештою влився у єдине об'єднання. Із купівлею Полонського заводу підприємливий Айзман Фішель Зусман, що жив деякий час у Карлсбаді (нині Карлові Вари, Чехія) і Львові, де прототипами сантехніки устатковували шляхетські садиби ще з часів Яна Со-

---

¹ Доунітазні туалетні форми мали вигляд нічних горщиків та зйомних підкріселкових керамічних чаш. Конструкція останніх була прототипом нинішніх дитячих стільчиків. Однак термінологічна плутанина у тлумаченні поняття «туалетний стіл» призвела до того, що у трудах Івги Спаської «туалетні столи» перераховуються в асортименті Волокитина поруч з умивальними чашами, а в дослідженні Фаїни Петрякової поіменовані столешнями і припускаються синонімом сучасних столів для макіяжу. Навіть на факультеті сантехніки і водовідведення Київського національного університету будівництва й архітектури не викладається історія розвитку вітчизняної сантехніки. Відомо тільки, що до централізованої каналізаційної системи, яка прокладалася наприкінці XIX ст., існували стоки з помешкань у так звані «вигріби», діжки з яких вивозилися гужем за межі міста. (За власним дослідженням, а також за матеріалами особистих інтерв'ю з викладачами КНУБА та директорами Київського музею каналізації, Київського музею води, Київського музею туалетів, а також Інтернету тощо).

беського III (Золочівський замок, XVII ст.), започатковує нову лінію. Керамічні пісуари й унітаси відомі з Полонного (кінець XIX ст.) і Славути (поч. XX ст.). На останньому виробництві до того ж виготовляли фонтани й рукомийники.

Ванни з двома ручками, тази для умивання, урильники — горщики-уринали, біде, умивальні прибори тощо відомі в асортименті Буд (від 1903 р.) [10]. За експонатами Музею керамічної плитки й сантехніки Харкова відомо, що в місті також працювало «Товариство В. Г. Пономарьова і Г. П. Рижова», котре спеціалізувалося на виготовленні з міді й олова сантехніки, якою устатковували санкерамічні виробниці, дзвонів і парових машин для керамічних підприємств. Саме таким устаткуванням було обладнане слов'янське (нині Донецької обл.) кузнецовське виробництво. Крім того, цікавою була альтернативна санкерамічній сангігієнічна продукція заводу типу «Парових ван» (1913), принцип сучасної пароварки, прототип інфракрасних саун-кабін; а також дамські крани (1895) для умивальників з сіточкою, виготовлені для ніжних жіночих рук, враховуючи неякісну поганоочищувану воду перших водопроводів².

В цей же час з'являються фільтри для очищення води з керамічним корпусом, спочатку імпортовані, а потім і місцеві. Вперше подібні виробниці з'являються на загальноросійській нижньогородській виставці й описані вихідцем з Волині В. Оглобліним. На 1896 р. фільтри, крани та інші виробниці експонуються серед продукції ризького гончарного заводу Керковіуса і К°. Саме на цій же виставці М. Кузнецов здивував публіку новою конструктивною особливістю вже нібито звичних для вжитку сантехнічних форм. Оскільки це практично єдиний в українсько-російському мистецтвознавстві приклад фіксування тодішніх «ноу-хау», наведемо текст оригіналу повністю.

«В строительном отделе Кузнецов экспонировал в довольно разнообразном виде различные принадлежности для умывальников и ватерклозетов. Тут, например, *мы видели сплошные фаянсовые умывальники вместо обыкновенно употребляемых составных (мраморная доска и фаянсовый таз)*. Но если *дешевизна даёт преимущество фаянсу*, то изящество остаётся за старым мраморным умывальником. *На умывальных кувшинах и тазах кобальтовая разрисовка* смотрит

---

² «Ведомость о колокольном заводе, состоящем Харьковской губернии Харьковского уезда 1-го стана при хуторе Рыжовом, принадлежавшем потомственному почётному гражданину Павлу Ивановичу Рыжову на собственной земле за 1880 год» [9].

слишком смазанной, хотя здесь, очевидно, кроме естественной расточки при обжиге кобальта, характер самой живописи намеренно увеличивал впечатление сильной расточки. — *Очень хорошо по удобству формы и чистоте исполнения рисунка фаянсовое ватерклозетное сидение*; хотя, казалось бы, на всех подобных вещах и особенно на писсуарах цветочные рисунки профанируются и здесь скорее подходит какая-либо орнаментная разрисовка» [19].

Варто зазначити, що серед конкурентів М. Кузнецова, які взяли участь у цій же виставці, і пропонували менш «раціоналізовані» зразки, були фаянсовий завод А. Чаманського з Влоцлавека, Варшавської губернії (грубі за формою та рисунком умивальники); завод Нов з Боровичів (кам'яномасові *ватерклозетні раковини, пісуарні, каналізаційні, водопровідні та дренажні труби*). Але найбільшим «дивом» для сучасників здавалися емальовані вироби, які, крім Мальцовських заводів з виробничою базою у с. Песочня Жиздринського повіту Калузької губернії, пропонувала менш відомі фірми І. Вітвицького зі станції Безинь Івангородсько-Домбровської залізниці, а також Ізносков й Зуккау і К°. Але інженер-технолог Оглоблін зауважив, що продукція останніх не пішла далі випуску *тазів, пісуарів, труб* та каструль.

Головне, на чому він фокусує свою увагу, зводиться до наступного: «по сравнению с Московской выставкой 1882 года, когда не было ни одного предприятия, изготавливающего эмальированную посуду и одного экспонента по каменной посуде (Векштейн), заметно улучшилось, развилось и усовершенствовалось за 1882–1896 гг. майоликовое производство» [19, с. 27]. Отже, виходить, що волинські підприємства Городниця й Баранівка, в асортименті яких на межі століть значиться кам'яна маса, не випускали подібних виробів до 1896 року, до початку модернізації, проведеної на цих виробництвах М. Гріпарі.

Одначе, саме фаянс, кам'яна маса та менш естетичний емальований асортимент банно-вбиральних виробів після нижньгородської виставки міцно входить у побут населення. У тому числі України. Спочатку Слобожанщини, а згодом Волині й Галичини. Серед експонатів харківського музею кераміки і сантехніки останнім часом з'явився умивальник з фаянсу, тонований у блакитний колір і оздоблений деколями. На жаль, виріб не таврований. Одначе, виготовлений він на межі XIX і XX ст. і, очевидно, є оригінальним сантехнічним засобом, що продукувався на місцевій філії Товариства Кузнецових — Будянському заводі фарфору (до 1904 р.) і фаянсу (до 2007 р.).

За даними Державного архіву Харківської області, відомо, що на 1903 р. Будянське виробництво М. Кузнєцова випускало вже широкий діапазон санфаянсових керамічних виробів: клозети, урильники (нічні горщики), тази для умивання, ванни з двома ручками (слідом за Межигірськими, очевидно лазаретні, та/ або дитячі), біде, щіточниці та мильниці. З 1902 р. Товариству було надане право називатися «Постачальником Двору Його Імператорської Величності» [3]. Перед тим Імператорська (з 1822 р.) фабрика Києва з виробничою базою на околиці міста — Межигір'ї продавала асортимент своєї продукції в магазині купця Кузнєцова у Петербурзі [23].

Адресна книга «Весь Харків» на 1914 р. містила інформацію щодо продукції сантехнічного асортименту відомих російських Мальцовських заводів з конторою у Харкові (Миколаївська пл., 8). Вперше українському споживачеві пропонувалися чавунні вироби з фарфоровою емаллю [6]. Невдовзі цю технологію засвоюють харківські, катеринославські та інші лівобережні промисловці.

Поява висотних (переважно п'яти — семиповерхових) прибуткових будинків з типами квартир, подібних сьогоднішнім, де є санітарні вузли безпосередньо в помешканні, вимагає великої кількості й санфаянсу: розвиваються типи умивальників, клозетів (унітазів), пісуарів, біде, ванн, урильників (уриналів), раковин, тазів для омовіння тощо. За статистикою 1927 року, до революційного перевороту Полонське виробництво випускало 30 000 пудів санфаянсу на рік Славутський санфаянсовий завод — 72 000 пудів продукції на рік [18].

За даними довідника 1909 р. «Фабрично-заводські підприємства Російської імперії» [22], під № 307Б містилася об'ява, в якій фігурувало прізвище У. Сігала. До закладення заводу в Славуті, він входив до складу правління, разом з відомими промисловцями А. Гуревичем³ та Е. Вінером, Акціонерного Товариства фабрики металевих виробів «Вавер», заснованої 1900 року. Місце знаходження підприємства — с. Качи-Дул, поштова станція Вавер Варшавського повіту; склад готових виробів розташовувався по вул. Трембицькій, 10 у Варшаві. Основний капітал цього підприємства, що спеціалізувалося на випуску «залізних ліжок всілякого роду» налічував 200 000 руб., штат складався зі 120–150 співробітників. Підприємство було облаштоване паровим двигуном у 55 кінських

---

³ А. М. Гуревич давав рекламу в об'яві під № 1187В про виробництво кераміки у Могилівській губернії (завод заснований 1880 р. з виробничою потужністю на 22 000 руб. на рік за 46 робітників).

сил. Очевидно, закупівля складників для виготовлення продукції пов'язував У. Сігала з Славутським чавуноливарним заводом князів Сангушків, нащадків Острозьких.

За другою об'явою під № 1385В, з якою найбільше була пов'язана доля У. Сігала на 1909 р., рекламувався скляний завод «Руда Опалин» з основним капіталом у 150.000 руб., що знаходився на однойменній поштової станції Холмського повіту⁴. Однак, власник мав тут найманого директора Д. Язловського, а поштова адреса правління знаходилася в Одесі — на вул. Успенській, 50. Величезна фабрика була устаткована трьома паровими машинами у 94 кінські сили, кількість найманців дорівнювала 500. Серед виробів підприємства з річним виготовленням на 300 000 руб.: скляний домашній посуд, прилади для освітлення, аптекарський і хімічний скляний посуд. Завод було закладено 1864 року.

Ушер Мойшевич Сігал, онук міщанина з Летичева (нині Хмельницької області) єврейського походження Моті Сігала, вихідець з німецького Дармштадту, власник посудного та цегельного заводів у Одесі, каменоломень і курорту «Аркадія», дачі між Малим і Середнім фонтанами, за Ботанічним садом на березі моря, великих склепів посуду у зоні Порто-Франко, був купцем першої гільдії і меценатом: його коштом збудовано лікарню міста Гайсина, нині Вінницької обл. (у Гайсині й Немирові проживала частина родини Сігалів, інші члени родини лишалися у Дармштадті). Маючи академічну вищу освіту й навички технолога після закінчення Дармштадської Політехніки, Ушер Мойшевич впроваджував технології скляної та керамічної майоліки, секретами якої володів, на численних виробництвах: від Гусь-Хрустального (нині Володимирська обл., Росія) і скляно-кришталевого заводу «Руда-Опалин» (Варшава, Польща) до Славутського фаянсового заводу (нині Хмельницької обл.).

Останній був створений на базі побудованого ще 1808 р. на власній землі князем Романом Владиславовичем Сангушком⁵ Славутського чавуноливарного і механічного заводу. Викуплене

---

⁴ У Холмі за рекламою в об'яві під № 1179В знаходилася керамічна фабрика одного з найпотужніших виробників цегли для українського ринку Л. Ріхерта (Ріххерта) з основним капіталом у 70 000 руб. і виробничою потужністю у 50 000 руб. на рік.

⁵ Славута була маєтністю князів Острозьких, після смерті останнього представника роду у XVII ст. поступово за шлюбними зв'язками переходить на початку XVIII ст. до князів Любомирських-Сангушків.

у Сангушків 1864 р. німецьким акціонерним промисловим товариством механічних і гірничих заводів «Лільполь, Рау і Лівенштейн» підприємство, 1908 року, у зв'язку з ліквідацією виробництва, було придбане У. Сігалом за 45 000 карб. Місто знаходилося поблизу новопорудженої залізничної гілки Київ — Брест — Варшава, на перетині двох старовинних торговельних шляхів, що йшли через Славуту: Київ — Чуднів — Полонне — Судилків — Заславль — Острог — Дубно — Радехів та Домбровиця — Сарни — Березне — Корець — Звягель — Житомир. Поруч, на території сучасного Славутського району, проходила дорога, що сполучала ці два великих шляхи: Межиріч — Корець — Берездів — Хлапотин (Красностав) — Славута — Заславль. Крім сухопутних доріг через найбільші монастирі, місцем пролягав водний шлях по р. Горинь (якою діставалися Дніпрай по ньому аж до Чорного моря).

Поступово завод, який виготовляв вальцеві машини для фарфоро-фаянсових і склозаводів, запчастини, механізми для паперових і текстильних фабрик, був перепрофільований на випуск госпфаянсу, передусім сантехнічного (з 1910 р.) і побутового. Частина заводських складів знаходилась в Одесі на вул. Успенській, 50 (нині вул. Чичеріна, споруда збереглася); в Москві у Златоустівському провулку (будинку Бахрушина); Варшаві на вул. Лешно, 6; у Могилеві-Подільському (нині Вінницької обл., богемський магазин Н. Зільбермана на 1914 р. — про що відомо за листуванням з архіву Славутського фаянсового заводу). На 1910 рік славутське підприємство У. Сігала має назву скляного, фарфорового та фаянсового заводу.

Власник запросив технологів з-за кордону, переважно з Німеччини, зокрема, відомого на той час спеціаліста-кераміка Салимона. Набрал штат близько 300 чоловік, який очолив Саул Літинський, управитель Кам'янобрідського фаянсового заводу зі стажем у 35 років. Він, а також його син Мойсей, який мав 12 років досвіду праці на Полонському санфаянсовому заводі, за рік організували випуск продукції. За три роки було зведено п'ять печей об'ємом у 321 куб. м, розширені формувальні майданчики. На Славутському фаянсовому виробництві впроваджена унікальна для України технологія пластового формування (сухого пресування у форму) замість звичного ручного формування або лиття шлікера у форму. Сировина завозилася переважно з Німеччини. Глина і глей для капсулів видобувалися в окрузі: Романінах, Кам'янці, Полонному та Хролині. Каолін постачався з Глухова від найкращого переробника «Товариства Пів-

денно-Російського Каолінового Заводу А. Е. Адельгейма і К^о». Офіс заводу знаходився при станції Глухівці Південно-Західної Залізниці (про що свідчить листування, відоме від 1911 р., архів Славутського фаянсового заводу).

Порошкова маса розчинялася у відстійниках, пропускала через фільтрпреси, порційні коржі перероблялися на горизонтальній масом'ялці і далі вручну подавалися в гіпсові форми. Виготовлені частини потім склеювалися. Провадився подвійний випал: перший при температурі 1250, другий — глазурування при 1160. Поливу застосовували свинцеву фритовану, яку отримували в готовому вигляді з Німеччини (розносили у відрах). Контроль за випалюванням провадився за конусами кераміка-технолога Зегера, доставленими, як і обладнання масозаготівельного цеху, з Німеччини. Обслуговуючий персонал печей був зобов'язаний суворо дотримуватися правил техніки безпеки і дисципліни, про що відомо з Правил внутрішнього розпорядку, які були додатком розрахункової книжки на ім'я працівниці заводу Тетяни Поліщук 1911 р. (нині зберігається у Славутському краєзнавчому музеї). Оскільки при вході до горно-випалювальних приміщень на людях загоралися бушлати, а налагодження травмонебезпечного обладнання потребувало дотримання технічних вимог, робітникам суворо заборонялося виходити з своїх робочих приміщень. В цей час кількість робітників становила близько 300.

Для покращення технології 1912–1913 рр. збудовано додатково 4 печі об'ємом по 267 кв. м (3 фаянсових й 1 порцелянову), освоєно випуск будівельного фаянсу і шахових столиків. 1913 р. було зведено піч №9 для випалювання фарфору і формувальний майданчик на фарфорову продукцію. Крім сантехнічного і господарського фаянсу, розпочався випуск електрофарфорових ізоляторів, посудин для рому та бальзаму, столових і чайних сервізів у стилі модерн. 1913 р. чисельність працівників зростає до 500 чоловік, продуктивність заводу — до восьми вагонів готових виробів на місяць. До Першої світової війни, протягом 1913–1914 рр. асортимент санітарних виробів складався з великих і малих рукомийників, пісуарів, унітазів, фонтанів, дитячої сантехніки. За свідченням нащадка У. Сігала⁶, відомого теплофізика О. Сігала, який проживає у Києві, існував ка-

---

⁶ За даними розмови з Олександром Ісааковичем Сігалом на 03.11.2007, Ушер Мойшевич (Мошкович) Сігал похований на родинному кладовищі у Дармштадті (Німеччина).

талог продукції, який, на жаль, не зберігся. За цим прейскурантом асортимент посуду і гігієнічної кераміки був набагато ширшим.

1915-м роком (31 серпня) позначені бланки офіційної документації фабрики У. Сігала, за якими завод одержував високі нагороди на найбільших російських виставках. За даними родини, після одержаних нагород, завод стає «постачальником Двору Його Імператорської Величності». Даний факт ставить виробництво У. Сігала в один ряд, слідом за Волокитиним і Межигір'ям, з пост-мезерівськими Городницею і Баранівкою, заводами Товариства М. Кузнєцова. Ці підприємства віддзеркалювали найвищий рівень досягнень української промисловості в галузі художнього фарфор-фаянсу. Крім того, бланки мають зображення найбільшого в Україні заводу сантехнічної кераміки в Славуті початку ХХ ст., асортимент якого складала, переважно, вироби для великих установ міста.

Фонтани у вигляді фестонованої пелюстки призначалися на мінеральну воду, оскільки у місті була водолікарня і кумисолікувальний заклад князя Р. Сангушка для хворих на туберкульоз, катарі стравоходів, жіночі та нервові хвороби, виснаження⁷, в яких оздоровлювалися близько 600 осіб щорічно (сезон тривав з травня по вересень). У лікувальні установи призначалися і шахи, якими звеселяли приїжджих, кишенькові плювательниці для туберкульозників, асортимент чашок для мінеральної води, «губочних» чайників для напування хворих, всляких уток і мисок для важкохворих, медичних слоївків, реторт, колб — на хімічні аналізи і мікроскопічні дослідження. Асортимент аптекарського і лабораторного начиння доповнювався скляними виробами, про що засвідчено у назві фабрики. Для кухні (тобто прообразів сучасних їдалень і ресторанів) завод У. Сігала виготовляв прекрасної якості столовий і чайний посуд вишуканої форми, оздоблений переважно деколями).

Ватерклозетні чаші різноманітних модерних фасонів ставилися на декорований, часто рельєфний подіум, культура санітарно-гігієнічної кераміки була надзвичайно високою. Рельєфні білі унітази («біле на білому»), близькі бельгійському варіанту ар-нуво, виглядали як різноформатні вази з рослинними стеблами і квітковими мотивами, виконаними у дусі декору корон і фризів пічної кераміки епохи модерну. Ватерклозети, пісуари, рукомийники, фонтани оздоблюва-

---

⁷ 1904 р. у Славуті лікувалася Леся Українка, приїздив сюди на початку століття М. Коцюбинський, оскільки в місті проживав його брат Хома Коцюбинський з родиною [13].

лися деколями і ручним розписом, аналогічними оформленню посуду. Ставлення до предметів туалету і омовінь було піететним, як до зручного модного нововведення. Вироби оздоблювалися вензелями і торговими марками. На посуді двох трактирів міста малювали вензель «СЗ» — Славутський завод. Ексклюзивна маркірована сантехніка постачалася до Зимнього палацу й Павлово у Петербург⁸.

Деякі форми клозетів були запозичені з Полонського виробництва. Принаймні зразок з музею унітазів м. Києва, оздоблений маркою санфаянсової мануфактури А. Зусмана (Полонне) має маркований аналог, вироблений на конкурентному виробництві у Славуті (музей заводу). Очевидно, рельєфний повтор фабрики санфаянсу У. Сігала варто пов'язувати з Мойсеєм Літинським, співробітником обох підприємств. У розробці дизайну гігієнічної кераміки Славутського фарфору-фаянсового заводу, були присутні дві лінії. Одна пов'язана з клозетами системи «Унітас» і напрямок рельєфних чаш (іноді з ліпниною). Інша — з розписними або декорованими деколями виробами з гладкою поверхнею типу російського бренду другої половини XIX-го ст. «Брати Млинарські», з використанням візерункового прорізування, кулястих форм.

Крім художнього, з 1901 р. у Полонному був налагоджений випуск сантехнічного фаянсу на новому підприємстві А. Зусмана, оскільки цей завод розташовувався поблизу залізниці. За згадками сучасників, розмір величезних керамічно-гігієнічних виробів, їх вага і вартісність не дозволяли транспортувати цінний вантаж гужем. Вірогідно йдеться, крім клозетів і умивальних чаш і столів, про ванни і так звані полібани — неглибокі широкі ванни на високих ніжках, проміжний тип санфаянсового виробу на зразок універсальної сидячої півванни/глибокого піддону для душу.

Головний профіль керамічного виробництва Мойсея Шапіро кінця XIX ст. в Полонному — новомодний санфаянс. Невдовзі після викупу, підприємства А. Ф. (Феліксом) Зусманом, що володів заводом протягом 1897–1915 рр., воно спеціалізується виключно на фаянсі [14] та фігурує з 1901 р. під назвою «Мануфактура санітарного фаянсу» [21]. Саме у час модерну, 1910 р. зароджується і друге в Україні виробництво санфаянсу і кам'яних виробів Ушера Сігала у м. Славуті на Волині, нині Хмельницької обл. Після евакуації 1914/1915 рр. у Курськ та Москву, замість 500 чоловік на фабриці

---

⁸ Там само, а також розмова з Олександром Ісааковичем Сігалом від 03.11.2007, і за Матеріалами з історії Славутського заводу санфаянсу.

1917 р. працювало лише 57 робітників. За Ушера Сігала завод існував до 1918 р., поки власник не емігрував за кордон.

Ф. Петрякова⁹ в монографії «Український художній фарфор (Кінець XVIII — початок XX ст.)» (К., 1985) подає відомості (на с. 168–171, 175–176), що Білотинський завод, за даними 1910 р., був перенесений ще 1874 р. у Кам'яний Брід, а за іншою версією [15] працював до пожежі 1889 р., і виготовляв посудні і скульптурні форми, близькі стилістиці Кам'янобрідських виробів. У той час, як марки 1880–1889 рр. вказують власником фарфоро-фаянсового виробництва в с. Білотин (Острозького повіту Волинської губернії) М. Шапіро, за документами, Ф. Петрякова реконструює факти реальної приналежності іншим особам: 1887–1892 рр. проходять під знаком австрійця А. Зусмана, а з 1913 р. — волинського відділення Селянського поземельного банку.

Принаймні орендар паперової фабрики у Славути, неподалік Полонного [18], М. Шапіро протягом 1880–1887 рр. виробляв фарфор і фаянс на Білотинському виробництві. Вірогідно, він знав власника Білотинської гончарні німця Лева, оскільки співпрацював з розташованими поблизу цукровими виробництвами Шепетівки і Клембівки [13], куди постачав папір для фасування цукру. Спочатку завод виготовляв «різномедичний» посуд, для потреб лікувальних закладів Славути, настінні прикраси і невеличкі вироби із фарфору для домашнього вжитку [16] (мається на увазі госпфаянс). 1884 р. було випущено продукції на 70 000 руб., 1887 р. на таку ж суму виготовлено фаянсу. Між 1887 і 1889 рр. завод у Білотині був зруйнований, оскільки М. Шапіро зміг перебратися ближче до залізниці у Полонному і перевіз туди обладнання [18] (порахувавши економіку транспортних витрат на гуж, у цей час зробив подібний крок і М. Кузнецов на Харківщині, переїхавши з Вовчої Поляни поблизу Люботина до Буд, де містилося виробництво протягом 1868–1886 рр. [4], оскільки залізнична гілка вибудувалась

---

⁹ Ф. Пестрякова (1933–2003) — український мистецтвознавець, автор низки наукових статей, монографій з художнього скла, фарфору, фаянсу (книга так і не видана, загублена під час перебудови у видавництві «Наукова думка»). Останні роки життя займалася юдаїкою, переважно декоративно-ужитковим мистецтвом. Доктор мистецтвознавства, професор Львівської національної академії мистецтва, багатолітній співробітник Інституту народознавства НАН України, завідувача відділом фарфору і скла Львівського музею етнографії та художнього промислу.

осторонь). Полонне сполучалося з Славutoю залізницею, в Славutoю жила родина і знаходився інший бізнес, а також існували крамниці, які збували аптечну, паперову, будівельно-технічну продукцію.

Продукція Межигірської фаянсової Імператорської фабрики санітарно-гігієнічного призначення: машини для вух та очищення води, умивальні прибори (розписані фарбами або/та золотом глеки і тазики, коробки для щіток, чаші для губок, мильниці), вазони туалетні та чаші для ватерклозетів, нічні горщики, цебери-балії, лазаретні миски, біде і ванни [23] стала зразком асортиментного ряду для інших виробництв санкераміки України, які розвивались у подальшому. «Лазаретна» продукція Межигір'я була відома у лікувальних закладах Славuti.

Шапіро-Зусманівські виробництва, зокрема, кам'янобрідське, по закриттю 1876 р. Києво-Межигірської фабрики, а, пізніше і полонське, завдяки напруженню кераміка з Імператорської фабрики Д. Рубіна і надалі нащадків А. Новотного з Альтролауської фаянсофарфорової фабрики в Старій Ролі біля Карлових Вар (Богемія), досягли значного підйому наприкінці XIX — початку XX ст. в технології, дизайні і оформленні виробів. Наприклад, до Кам'яного Броду каолін завозився з маєтку Міклашевських-Скоропадських, які в середині XIX ст. засвоїли випуск умивальних столів і приборів, а польовий шпат з Київщини, можливо частково використовувалися складники маси з межигірських покладів. У склад маси фаянсових виробів Кам'яного Броду додавали місцеві вогнетривкі глини (одне з родовищ знаходилося в Полонному).

У 1880-х Айзман Фішель (Фелікс) Зусман, завдяки управителю А. Гурвіцу, другу дитинства власника білотинсько-кам'янобрідського підприємств, орендує старий завод у Городниці з виготовлення посудних форм і скульптури фарфор-фаянсу (1882 р.) і буде там же новий (1887 р.) з виготовлення санфаянсу, так званих «умивальних приборів» тощо. Врешті об'єднує два підприємства в одне з випуском столово-чайно-кавових сервізів [18, с. 106]. (Оскільки стає власником спеціалізованого санфаянсового виробництва у Полонному, поблизу залізниці). На кілька років уступає виробництво у Городниці Миколі Петровичу Гріпарі (1898–1900 рр.) [20, с. 106]. Але, повертається за два роки і лишає за собою оренду протягом ще півтора десятиліття.

Форми санітарно-гігієнічної кераміки можна вивчати за дитячим асортиментом так званих «малярень» — робітень другої половини XIX — початку XX ст. у Галичині. Найбільш відома маляр-

ня Казимира Левицького була подібною до аналогічних малярень у Кракові та Бродах. Найцікавішим був порцеляновий асортимент для малюків: умивальні гарнітури, дитячі столові, чайні та кавові сервізи, кухонне начиння, куверти (виделка, ложка, ножичок), дрібна скульптура (фігурки малят та зооморфна пластика: індики, качки, лебеді, риби, раки, жабки, саламандри тощо), порцелянові голі ляльки до купелі й ванночки для них, рухливі ляльки з порцеляни [20, с. 141]. Крім цього асортименту 1890-х фірма продавала вазони на квіти та воронізькі самовари, що свідчить про певні зв'язки з Росією, й, очевидно з продукцією Товариства Кузнецових, які були найбільшими постачальниками ванно-вбирального асортименту епохи модерну.

На Баранівському фарфоровому заводі в останній чверті XIX ст. виготовлявся корабельний фарфор, вірніше кам'яна маса, асортимент якого відповідав чайно-столовому профілю підприємства. Зазвичай, крім посудних форм для їжі, корабельні «сервізи» включали так звані умивальні прибори: глеки, тази, стакани або футляри для щіток й мильниці. Серед фасонів тарілок виробництва значиться «Корабельний» і «Варшавський», наявні в преїскуранті й «Корабельні» чашки з блюдцем [20]. Імовірно, Баранівський фарфоровий завод, який працював між угасанням Києво-Межигірського (1874 р. остаточно загасили печі) і становленням Будянського (1876–1887 рр.) фаянсово-фарфорових підприємств, отримав замовлення для Чорноморського флоту. Пізніше, вже після Більшовицького перевороту, ця естафета перейде до Коростенського виробництва.

Надзвичайно цікавими були предмети, прибори (пари), гарнітури, сервізи для омовінь, типологія яких була розроблена наприкінці XIX — на початку XX ст. на підприємствах родини купців Кузнецових. Окремі предмети цієї групи відомі від асортименту Миргороду, в зв'язку з викладанням тут на межі століть педагогічного складу, серед якого були колишні співробітники Будянського фарфоро-фаянсового заводу. Нині представлені в експозиції музею формовані спочатку вручну, а пізніше відлиті у форму вироби, найчастіше помилково атрибутовані як масничка з накривкою і пудрениця. Насправді це щіточниці і порошниці (поштучні вироби, що набиралися у гарнітури), які нагадують форми столового посуду та аксесуари для косметики. В Миргороді подібні вироби прикрашалися ручним розписом фарбами. Видовжена під форму зубної щітки посудина (приблизно 20x8 см) з накривкою та круглий виріб з накривкою (близька 10 см у діаметрі) для зубного порошку (по-

рошниця або порошоківниця, вживані обидві назви), виробництва Товариства Кузнецових, декоровані деколями, прикрашають експозицію Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького. Іноді такі предмети доповнювали умивальний прибор (прибор для туалету), що складався з глека і тазу для омовіння.

Проте, найчастіше вироби доповнювались ще мильницями, губочницями, мачулочницями і утворювали сервіз з 7-ми предметів, склад якого і варіанти оздоблення нам удалося знайти в матеріалах Державного архіву Харківської області. Серед фондів більшості українських музеїв такі експонати не збиралися, проте єдиний сервіз в ідеальному стані збереження виявлений нами у фондах Музею красних мистецтв ім. О. Белого в Іллічівську. Кожна річ цього сервізу (саме сервізу, а не гарнітуру, бо форма усталена, а не модульна) є предметом мистецтва, а прикрашена подібними витворами ванна кімната, вочевидь була схожа на парадну вітальну залу, де етажерки і умивальні столи перетворювалися на модні мерехтливі вітрини, поширені в італійських інтер'єрах.

Серед предметів цього сервізу, відлитої у форму і прикрашених соковитим ручним розписом, кобальтом і позолотою, є навіть невеличка каструлька з ситом, призначення якої, швидше за все, пов'язане з відварами цілющих трав, що у вигляді настоїв додавалися як релаксатори і ароматизатори до купелі, і, за відсутністю шампунів, подібних сьогодишнім, слугували для миття голови. Не дивлячись на логіку ансамблю гігієнічного фарфору або фаянсу, що був покликаний перетворювати розкіш миття у ванній кімнаті на справжнє свято, сервізів, подібних фабрикату Товариства Кузнецових, в асортименті світових брендів нами не знайдено. Закордонні колекціонери натомість репрезентують тільки прибори (з двох одиниць) для умивання і нічні горщики, вартість яких визначена на світових аукціонах.

Зокрема, від 1800-х до 1925-го рр. санкерамічні вироби для спальні і туалету користувалися незмінним попитом в Америці та Європі. Набори глеків для омовіння з тазами і нічними горщиками Англії та Ірландії мають у колекціонерів усталені ціни на ринку антикваріату. За даними Девіда Батті, спальні набори (глек з мискою) коштують від £50 до £300, нічні горщики від £25–30 до £250. В кишеньковому довіднику автор наводить п'ять найбільш відомих тазів з глеками — Сендерлендський набір (1840, ручний розпис фарбами, деколь), спальний гарнітур Білліка (1870, полив'яний фаянс без декору), стаффордширський комплект (1890, деколь, ручний розпис

фарбами), вироби заводу Гейтер і Холл (1914, ручний розпис кобальтом), глиняні предмети, виготовлені Томасом Лауренсом Лонгтоном на виробництві у м. Сток-он-Трент (1925, ручний розпис і тонування); і нічний горщик заводу Доултона, 14-ти дюймів завширшки (1895, деколь, надполив'яний розпис) [1]. Омовіння за допомогою глечика і таза не потребували спеціальних піддонів, їх провадили просто над підлогою оселі, як це показано на картині Ж.-Б. Малле «Ванна в стилі “трубадур”» (1810 р., полотно, олія, Дьєпп, музей) [7].

З XVIII — початку XIX ст. так звані гардеробні, які в сучасному помешканні асоціюються з приміщенням для зберігання одягу, містили переносні нічні горщики, які закривались у дерев'яних стільцях або табуретах, умивальники та переносні залізні ванни. З появою у другій — третій чверті XIX ст. водопостачання, у садибній культурі з'являються кухні, ванні і туалетні кімнати. Під стіною однієї з зал будували невеличку колонаду з антаблементом, простінки якої завішували драперіями на античний манер. Ошатні бударчики призначались для нужників і омовінь, особливо вигадливі можновладці приймали ванни з молока а-ля Клеопатра, з пелюстками троянд за східною традицією, з лікувальними травами і маслами. У другій половині XIX ст. поміщики долучаються до аристократичної культури ошатної купелі, бочки, довбанки й корита лишаяться лише у вжитку селян і робітників, хоча і їх побут певною мірою демократизується.

Європа, Америка, Росія й Україна наприкінці XIX — на початку XX ст. користуються безліччю фасонів зручних нововведень: компактні залізні, фарфорові, фаянсові, емальовані ванни — кутові відкидні, які зберігались боком, суміщені ванни з рукомийниками на зразок етажерки на одній вісі, комбіновані сидячі та лежачі сантехнічні дива з душовою кабіною, поруч мали піч для нагрівання води, так званий бойлер. Чоловічі керамічні пісуари перестають ховати у дерев'яні скриньки, натомість фаянсові і фарфорові, так само, як і жіночі біде, щедро прикрашають деколями, кобальтом, позолотою, маркують торговельним знаком виробництва. Крім мильниць, щіточниць і умивальних пар з'являється новий модний аксесуар вбиралень — держак для рулонів перфорованого паперу, що з'явився 1880 р. (перед тим окремі аркуші вішались на гачок).

Наприкінці XIX ст. ванна кімната, як і кухня, стає не другорядними, як незадовго перед тим, а акцентними приміщеннями будівлі або квартири. Часто фарфорові лежача і сидяча ванни, туалет з зливним бачком з'явився близько 1890-х) біде, пісуар і туалетний

стіл з умивальником встановлювались в єдиному просторі, організацією якого почали займатися професійні архітектори. Дизайн розроблявся в узгодженні з стилістикою всього помешкання. В ансамбль ванної-вбиральні почали входити окремі душові кабінки з тканинними (згодом скляними шторками), каскад глибоких раковин для прання (з оцинкованого заліза та порцеляновим або фаянсовим полив'яним покриттям), радіатори [24]. Система облицювання плиткою ванних і кухонних приміщень протягом межі XIX–XX ст. набула нового окласичнення.

В Україні наприкінці XIX ст. розповсюджується мода на проектування кахляних ванн і кухонь. На західній частині країни розробки стилістики сервантоподібних, мисникоподібних «меблів-плит» (на кшталт стола-тумби, стола-груби з керамічним підстінком ззаду та вибудованою духовкою й вмонтованою плитою) пов'язані перш за все з виробництвами у Глинсько Юліана Захарієвича й Арнольда Вернера (біля Жовкви), старовинним фаянсовим центром, і керамічною фабрикою Івана Левинського у Львові. Варіанти дизайну ванних приміщень розробляв особисто власник підприємства, архітектор, фабрикант, меценат і естет. На цей час проектуванням вбиральень у східній частині країни займався інший видатний архітектор епохи модерну, «Український Гауді», автор «Будинку з химерами», крашчих нетривіальних садиб і великих музеїв, банків, тощо, Владислав Городецький.

На межі сторіч він мав власну будівельну контору домової каналізації в Києві. У цей час в місті йшло прокладання водовідвідних трас, яке супроводжувалося інструкціями по облаштуванню новітніми пристроями. Так, 1893 р. Київська міська управа видала «Керівництво для проектування й устаткування каналізаційних споруд у садибах м. Києва». Серед рекомендацій фігурувала настанова, що «пісуари ліпше за все встановлювати фаянсові [оскільки вони вважались найбільш гігієнічними] <...> Останнім часом входять у вжиток клозет системи Унітас...» Саме такі пристрої і рекомендувалися. В. Городецький мистецьки розробляв легкі й вишукані індивідуальні вбиральні: дерев'яні та кам'яні з опаленням для приватних садиб [17].

Комплексні проекти потребували дизайну всіх складових інтер'єру, від труб, сантехніки і плитки до підлог кухонь, «отхожих місць» і коридорів; кахлів і декорів, пов'язаних з архітектонічним членуванням стін: гізимсів, багетів, картушів, кесонів, плафонів, консолей. За свідченням кандидата мистецтвознавства Ю. Бірюльова,

«архітектори львівської сецесії часто комплексно проектували все оздоблення вестибулю, сходової клітки, маршів» і проектували всі деталі площадки сходів до квартири, узгоджуючи їх з фасадними декорами, керамічними десюдепортами [3].

Асортимент санфаянсу Олександра Матвійовича Кузнецова з Будяньського виробництва під Харковом відомий за матеріалами Державного архіву Харківської області. Зберігся документ Фарфор-Фаянс-Тресту від 5 травня 1924 р., за яким вказується дореволюційний асортимент санкераміки з розмірами і цінами 1915 р. (радянський фабрикат перші десять років майже нічим не відрізнявся, більшовики користувалися готовими формами продукції). Зазначається, що вартість виробів індексувалась: на клозети, пісуари і Петрозолін (залізничні системи унітазів) — на 65%, умивальники — 50%. Наведемо реєстр цієї продукції для можливого атрибутування майбутніх знахідок відповідно розмірам і цінам.

I. Клозети

- а) Типу «Трен», «Треніт» тощо з однією промивкою — 6 карб. 50 к.
  - те саме, з двома промивками — 6 карб. 75 к.
  - те саме, з однією промивкою та «вухами» — 6 карб. 75 к.
  - те саме, з двома промивками та «вухами» — 7 карб. 00 к.
- б) типу «Лауренс» без «вух» — 8 карб. 25 к.
  - те саме, з «вухами» — 8 карб. 50 к.
  - типу «Сімлекс» і «Цон» — 6 карб. 75 к.

II. Умивальники

- а) з прямими та хвилеподібними стінками 27×19 — 12 карб. 50 к.
  - те саме, розмір $26 \times 19 \frac{1}{2}/P$ — 12 карб. 50 к.
  - те саме 25×18 — 11 карб. 50 к.
  - те саме 17×23 — 10 карб. 00 к.
  - те саме 20×16 — 8 карб. 00 к.
  - те саме 19×15 — 7 карб. 00 к.
- б) кутові розмір $21 \times 18 \times 18$ — 11 карб. 00 к.
  - те саме $20 \times 14 \times 14$ — 6 карб. 25 к.
  - те саме $17 \times 12 \times 12$ — 4 карб. 25 к.

III. Пісуари

- а) чоловічі розмір 18×15 — 2 карб. 75 к.
  - те саме 16×14 — 2 карб. 40 к.
  - те саме 15×13 — 2 карб. 00 к.
  - те саме 14×12 — 1 карб. 75 к.
- б) дамські 18×15 — 4 карб. 20 к.
  - те саме 17×14 — 3 карб. 50 к.

ІV. Петрозолін

Верх — 6 карб. 00 к.

Низ — 5 карб. 00 к.

Комплект — 11 карб. 50 к. [11].

Висновки. Отже, санітарно-гігієнічна кераміка України ХІХ — початку ХХ ст., як встановлено, розвивалась в кількох фаянсово-порцелянових центрах: Межигір'ї, Кам'яному Броді, Городниці, Харкові, Полонному, Будах, Славуті. З'ясовано, що в період модерну з'явилися два спеціалізованих на цій ринковій продукції підприємства Волині, потужну конкуренцію їм склали вироби Будянської філії Товариства Кузнецових, дані відносно асортименту якого відомі, та Харківські виробництва, достатнім чином ще не досліджені. Збирання і збереження унітазів, пісуарів, біде, ванн, рукомийників, душових кабін, раковин для прання має бути закладене як пріоритетний напрямок роботи провідних історичних музеїв та музеїв міського побуту, яких, на жаль, практично немає в Україні, на відміну від зарубіжжя, завдяки чому ми вивчаємо історію дизайну переважно за імпортними зразками продукції.

Перспектива подальших досліджень пов'язується з винайденням креслень і світлин санкерамічного асортименту українських виробництв фарфору-фаянсу ХІХ — початку ХХ ст., що могло би дозволити створити типологію форм цього сегменту продукції, вивчити дизайн і технологію її виготовлення. Завдяки систематизації даних постане можливість написання історії розвитку вітчизняних санфаянсових виробів, яка зможе викладатися у профільних мистецьких і технологічних вузах країни і стане частиною історії фарфор-фаянсу України.

1. *Батти Д.* Фарфоровая и керамическая посуда / Пер. с англ. — М., 2003. — С. 66–67.

2. *Безрукова Т. М.* Буди — фаянсова столиця України: Краєзнавчі замальовки, присвячені 350-річчю Харкова. — Харків, 2005. — С. 19.

3. *Бірюльов Ю.* Мистецтво львівської сецесії. — Львів, 2005. — С. 78–80.

4. *Большаков А. Н.* Рисунок на фаянсе. — 2-ге вид. — Харьков, 1986. — С. 12–13.

5. Ведомость о колокольном заводе, состоящем Харьковской губернии Харьковского уезда 1-го стана при хуторе Рыжовом, принадлежавшем потомственному почётному гражданину Павлу Ивановичу Рыжову на собственной земле за 1880 год // Державний архів Харківської області (далі: ДАХО), оп. 278, спр. 9, арк. 415зв.–416.

6. Вєсь Харьков за 1914 г.: В 2 кн. — Харьков, 1914. — Ст. 642–643.
7. *Власов В. Г.* Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства: В 10 т. — СПб, 2004. — Т. 1. — С. 224.
8. *Власов В. Г.* Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства: В 10 т. — СПб, 2006. — Т. 5. — Вклейка між с. 448–449.
9. ДАХО, оп. 278, спр. 9, арк. 415зв.–416. Автор висловлює вдячність за надання можливості користування та допомогу і науковій консультації директору ДАХО Л. М. Момот та співробітникам філії по вул. Мироносицькій та Московському проспекті.
10. ДАХО, ф. 634, оп. 2, спр. 30, арк. 1–168.
11. ДАХО, ф. 1956, оп. 1, од. зб. 141, арк. 3.
12. ДАХО, ф. 1956, оп. 1, од. зб. 451, арк. 143–144зв.
13. *Ковальчук С., Ковальчук А.* Славути. Минуле і сучасне. — К., 2003. — С. 37.
14. *Козак М. І.* Полонський фарфоровий завод. Електронна версія. — [2007]. — С. 1.
15. *Курциц А.* О стеклянной и фарфоровой промышленности Волынской губернии. — К., 1911. — С. 19.
16. Матеріали, зібрані краєзнавцем Кам'яного Броду для музею селища. — С. 2.
17. Матеріали Київського музею каналізації, зібрані директором музею В. Кобзарем.
18. Матеріали спецкомісії, надруковані як історія підприємств галузі для внутрішнього користування у вигляді нарисів Київфарфорфаянстресту 1927 р. цілком зберігаються при Баранівському фарфоровому заводі (Машинопис. 118 с. вихідної нумерації, аркуші з історії Баранівки вирвані). — С. 107–109.
19. *Оглоблин В. Н.* Керамика на Нижегородской всероссийской выставке 1896 года // Технический сборник и вестник промышленности. — СПб, 1897. — С. 10.
20. *Петрякова Ф. С.* Украинский художественный фарфор (конец XVIII — начало XX вв.). — К., 1985. — С. 66.
21. *Родионов А. М.* Марки русского фарфора: Практическое руководство для собирателей. — К., 2005. — С. 89, 92.
22. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / Под наблюдением Редакционного комитета, состоящего из членов совета Съездов представителей промышленности и торговли / Сост. инж. Л. К. Езиоранский. — СПб, 1909. — [Без спл. пагинации].
23. *Ферчук А.* Київське Межигір'я // Кераміка. — К., 2000. — С. 71.
24. Элементы стиля: Энциклопедия архитектурных деталей / Под ред. С. Кэлоуэй. — Изд. 2-е, доп. и перераб. — М., 2006. — С. 227, 266, 411–412.

Анотація. Санітарно-гігієнічна кераміка України ХІХ — поч. ХХ ст., котра абсолютно не вивчена, складалась з умивальних чаш, умивальних столів (туалетних столів), фаянсових кухонних мийок, пісуарів, ватерклозетних чаш, клозетів («унітасів»), систем «Петрозолін» [12] для залізниці, урильників (нічних горщиків), біде, полібанів (ванн), купелей, ванн з двома ручками, глеків і тазів умивальних, раковин.

Ключові слова: санітарно-гігієнічна кераміка України ХІХ — початку ХХ ст.

Анотация. Санитарно-гигиеническая керамика Украины ХІХ — начала ХХ столетия, которая абсолютно не изучена, состояла из ёмкостей для умывания, туалетных столов, фаянсовых кухонных раковин, унитазов, систем «Петрозолин» для железной дороги, урльников (ночных горшков), полибанов (ванн), купелей, ванн с двумя ручками, кувшинов и тазов, раковин.

Ключевые слова: санитарно-гигиеническая керамика Украины ХІХ — начала ХХ ст.

Summary. The sanitary-and-hygienic ceramics of Ukraine ХІХ — the beginnings of ХХ century, which is not investigated at all, has consisted of capacities for washing, toilet tables, faience kitchen washstands, pursuers, toilet bowls, systems «Petrozolin» for the railway, night pots, baths, fonts, bide, baths with two handles, jugs and basins, bowls.

Keywords: the sanitary-and-hygienic ceramics of Ukraine ХІХ — the beg. of ХХ.